

підготовки учнів. Тому пропонуємо студентам творчо і критично поставитися до зразків, обравши для себе найбільш доцільні методи, прийоми, форми роботи, цікавий фактичний мовний матеріал, і розробити власні уроки, що сприятиме виробленню фахових навичок викладання української мови.

¹Загальна середня освіта: Збірник нормативно-правових документів. – Ч.1. – К., 2003; ²Нормативно-правове забезпечення освіти. – Ч.2. – Х., 2004; ³Там само; ⁴Даниленко Л.І. Управління процесом здійснення інноваційної діяльності в системі загальної середньої освіти // Післядипломна освіта в Україні. – 2003. - № 3. – С.70–74; ⁵Там само. – С.70–74; ⁶Інтерактивні технології на уроках української мови та літератури / В.І. Щербина, О.В. Волкова, О.В. Романенко. – Х., 2005; Нестандартні уроки з української мови та літератури. Випуск 1. / Упорядн. К.Ю. Голобородько. – Х., 2006.

А.А. Калетнік, канд. філол. наук

СУЧАСНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ДІАЛЕКТОЛОГІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОБІРУНТУВАННЯ

У статті розглянуті питання, пов'язані з укладанням практичного посібника з діалектології української мови. Посібник передбачає наявність оптимальної для навчання довідкової частини; розділу, де представлені схеми практичних занять і завдання для самостійної роботи студентів відповідно до діючих навчальних планів та програм; розділу з блоками вправ різного типу та зразками контрольних тестових завдань для кредитно-модульної системи навчання студентів.

The article deals with problems, concerning the practical manual in Ukrainian dialectology. This manual includes historical and theoretical information in the most condensed form, the issue where the scheme of practical tasks and the tasks for student's individual work according to actual curriculum are represented; the issue with blocks of different tasks and examples of tests for credit and module system of student's education.

Діалектологія як навчальна дисципліна вищої школи у порівнянні з іншими дисциплінами лінгвістичної підготовки філолога, як-от: вступ до мовознавства, загальне мовознавство, історія мови, історія літературної мови та ін., – має ту особливість, що вона пов'язана передусім із сучасними живими проявами загальнонаціональної мови в її територіальному бутті, з живою мовою народу, віддзеркалює його матеріальну і духовну культуру. У цьому полягає велика прикладна та теоретична роль діалектології у підготовці україніста-словесника як майбутнього викладача або як майбутнього науковця. Діалектологія тим самим належить до найважливіших із погляду дидактики мовознавчих наук. Відповідно, ця особливість безпосередньо пов'язана з теорією та практикою викладання діалектології в університетській підготовці сучасного філолога.

В останні десятиріччя діалектологія сформувалася як розгалужений щодо предметності розділ мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мовного етносу – літературною мовою, просторіччям, соціальними діалектами. У додаток до традиційної спрямованості цієї науки сьогодні з'явилась також її нова галузь – перспективна діалектологія, що вивчає процеси перенормалізації (літературної нормалізації) територіальних діалектів. Сучасна діалектологія отримує й інші нові дослідницькі вектори: на часі застосування для пояснення діалектних явищ доробку етнолінгвістики й лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та психолінгвістики в їх проєкціях на специфіку мовної картини світу й культурних особливостей носіїв регіональних діалектів.

Визначаючи наукову сутність діалектології, слід підкреслити її теоретичне і практичне значення для мовознавства і водночас наголосити на тому, що діалектологія забезпечує цінним матеріалом історію мови, загальне мовознавство і сучасну українську літературну мову. Оскільки матеріал діалектології корелюється з проблемами формування української національної мови (та її територіально-діалектних проявів), вченням про її звуковий бік, дослідженнями її граматичних законів, проблемами лексикології та, зокрема, лексичної семантики, то він допомагає виразніше окреслити

і дослідити діалектну основу літературної мови та інші діалектні джерела її збагачення.

Відомо, що знання про територіальні особливості загальнонаціональної мови сприяє процесам нормалізації літературної мови. Разом із тим беззаперечним є той факт, що зміни в системі літературної мови значною мірою регламентується її наддіалектним характером, обов'язковістю для використання в усіх суспільно значущих сферах життя – освіті передусім (звідси-бо починається вплив літературної мови на життя суспільства). Зрештою, за цим стоять кодифікація мовної норми та наявність писемного варіанту з його графіко-орфографічною системою. Натомість прийнято вважати, що територіальні говори змінюються, як правило, асистемно й природно.

Насправді проблема асистемності чи системності мовних змін у діалектах залишається надскладним питанням для мовознавства: те, що науковці на сьогодні все ще не окреслили більш-менш чітко закономірності таких змін, не значить, що в системі територіальної частини мови відсутні системно зумовлені процеси.

Так чи інакше, але мовознавство погоджується з тим, що різні ділянки народних говорів на різних територіях їх існування змінюються неоднорідно, неодночасно, а тому одні з них часто і по-різному зберігають архаїчні мовні явища, які давно вже втрачені іншими ділянками, або ж, з іншого боку, виявляють нові риси, які не стали надбанням сучасної української літературної мови, але можуть свідчити про вірогідні тенденції її розвитку.

Ще одним більш-менш спільним мовознавчим положенням є те, що сьогодні, у час глобалізаційних соціальних та політичних змін, у вік стрімкого технічного прогресу, територіальні діалекти нівелюються, зникають, дедалі більше наближаються до літературної мови. Разом із цим неухильно втрачаються й ті специфічні діалектні особливості, що становлять незаперечну цінність для мовознавства, для вивчення історії народу, його матеріальної культури та для інших наук. А тому лінгвісти мають активувати зусилля в аналізі діалектного матеріалу, усвідомити значення ґрунтового вивчення діалектної бази української мови, що є необхідною передумовою для тенденцій і закономірностей розвитку та функціонування сучасної української народнорозмовної мови. Адже саме народ є не лише генетичним носієм, а й постійним творцем своєї національної мови.

Нагадаємо, що становлення європейської діалектології як окремої діалектологічної галузі припадає на другу половину ХІХ ст., а особливо на його кінець як реакція на ті недоліки, що виявилися у порівняльно-історичному мовознавстві, та протиріччя, що накопичилися на цей час у поглядах на індоєвропейську проблематику. Так, на зміну пошукам індоєвропейської прамови та її реконструкції А. Шлейхера («Дарвіністська теорія і мовознавство», 1863 р., «Про значення мов для натуральної природи людства», 1865 р.) приходять лейпцизький молодогораматизм із його закликами відмовитися від кабінетного кування мовних архетипів і звернутися до дослідження живих мов – «Морфологічні дослідження» (1878 р.) К. Бругмана і Г. Остгофа, а особливо «Принципи історії мови» (1880 р.) Г. Пауля. Звідси вже один крок до поглядів, що висловлює великий російсько-польський мовознавець Я. Бодуен де Куртене: для порівняльно-історичного дослідження надзвичайну вагу мають не тільки книжно-писемні мови, але й, так би мовити, прості народні мови в їх територіальних варіаціях.

Інше вістря критики попереднього мовознавства, на думку дослідників, виявляється у поглядах І. Шмідта, який на базі ідей лінгвістичної безперервності, висловлених ще А. Шлейхером, формулює гіпотезу мовних хвиль, полемічно загострену проти моделі родовідного дерева мов того ж таки А. Шлейхера (разом із тим справедливо пам'ятати, що як людина і як вчений І. Шмідт виявляє себе вдячним учнем А. Шлейхера). Нагадаємо, що з погляду моделі родовідного дерева історія споріднених мов зводиться до актів послідовного розпаду (дивергенції) попередньої єдиної прамови. З погляду ж гіпотези мовних хвиль до уваги передусім мають братися результати взаємодії географічно близько розташованих споріднених мов: новації, що виникають в одній мові хвилеподібно поширюються на інші споріднені мови. При тому центри мовних новацій можуть знаходитися в різних географічних мовних зонах, що спричиняється до надзвичайно складних конфігурацій взаємодії мов, а їх осмислення потребувало тих ідей, які й формують сучасну діалектологію.

Щодо вітчизняної діалектології, то становлення її ідей починається, як відомо, ще з праць М. Ломоносова, який виділив московський, північний та український діалекти. А надалі діалекти східнослов'янських мов ґрунтовно вивчалися й картографувалися також О. Востоковим, І. Срезневським, В. Далем, Я. Бодуеном

де Куртене, О. Потебнею, О. Соболевським, О. Шахматовим, М. Дурново, М. Соколовим, Д. Ушаковим, А. Кримським та ін. Протягом 1903-1931 рр. над цими проблемами активно працювала Московська діалектологічна комісія.

Еволюція та стан української діалектологічної науки стисло, але надзвичайно змістовно окреслені П. Ю. Гриценком в енциклопедичному словнику української мови¹. Автор відзначає, що у ХХ ст. українські діалектологи накопичили й систематизували величезний матеріал діалектного мовлення всіх регіонів України. Започатковане «Програмою для збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука та Є. Тимченка (1909 р.) збирання діалектного матеріалу за питальниками наблизило українську діалектологію до аналізу говірки як системи. На сьогодні в дослідженнях найповніше представлена інформація про фонетичну систему українських говірок, менше – про граматичну, про синтаксис, просодію, словотворення. Лексика і фразеологія окремих діалектів відображена у словниках і описах О. Горбача, Л. Деже, О. Євтушка, Б. Кобилянського, М. Лесіва, П. Лисенка, М. Никончука, В. Німчука, М. Онишкевича та багатьох інших.

Характер подання матеріалів у таких описах, як зазначає П. Гриценко, переважно диференційний відносно структури літературної мови, добір явищ спрямований на використання діалектології в глотогенетичних дослідженнях. Систематичним описом охоплені лише фонологічний рівень окремих говірок (праці О. Лешки, Л. Калнинь, Л. Масленникової, А. Залеського); на морфологічному рівні опис зводиться насамперед до встановлення локалізованих типів парадигм відмінювання. Результатом досліджень у галузі описової діалектології стало з'ясування просторової диференціації української мови, вияв репертуару функціонально чи генетично співвідносних одиниць (пор. дослідження самого П. Гриценка)².

Серед того вагомого доробку, що його накопичила українська діалектологія, є одна прогалина, особливо помітна сьогодні вузівським викладачам цього розділу мовознавства як навчальної дисципліни. Ця прогалина – відсутність нових підручників та практикумів з української діалектології. При тому, за висновками П. Лизанця, які може потвердити чи не кожний викладач цього предмета, діалектологія в науковому та навчальному аспектах в українських вишах поступово і більше чи менше помітною мірою

втрачає свої позиції, займаючи не те місце в сучасному розвиненому модерному мовознавстві, яке їй належить. Для того щоб забезпечити інтерес студентів до вивчення народної мови, усвідомлення цінності діалектного матеріалу при вивченні історичної граматики, сучасної української мови, етнографії та інших суміжних дисциплін, необхідно, наголошує дослідник, розробляти нові методи і прийоми дослідження з урахуванням попередніх напрацювань українських діалектологів та досягнень європейської діалектології³.

На його ж думку, нагальним завданням є написання узагальнюючих теоретичних досліджень (монографій) з історії українських говорів, які заповнили б низку прогалів в історії української літературної мови. Необхідно створити авторський колектив для написання найновішого підручника з діалектології, де докладно було б проаналізовано українські говори в Україні та за її межами, а також говірки національних меншин, що проживають в Україні. У такому підручнику слід також звернути увагу на дослідження міждіалектних контактів як споріднених говорів (українсько-російські, українсько-білоруські, українсько-польські, українсько-словацькі, українсько-болгарські тощо), так і неспоріднених (українсько-угорські, українсько-румунські, українсько-грецькі, українсько-татарські та інші)⁴.

Створення такого підручника є сьогодні, на жаль, лише слухним побажанням, заклик до поки що неконкретизованого майбутнього. А ось на практиці відсутність підручників та збірників вправ із української діалектології залишається аж занадто відчутною. З цього погляду варто поглянути на історію проблеми. Відомо, що з другої половини минулого століття вузівський авторитет діалектології спирався на досягнення тих викладачів-науковців, що самі були провідниками, організаторами, практиками ідей української діалектології. Передусім згадуємо вже названі вище імена Ф. Жилка – «Нариси з діалектології української мови», К., 1955, 1966; «Говори української мови», К., 1958; Й. Дзендзелівського – «Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч. I. Фонетика», Ужгород, 1965, «Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи)», Ужгород, 1966; С. Бевзенка – «Практичні заняття з української діалектології. Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету», Одеса, 1970; «Українська діалектологія», К., 1980; «Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань», К. – Одеса, 1987; І. Матвіяса – «Українська мова і її

говори», К., 1990. Власне, ці посібники справили основний вплив на формування вузівських навчальних програм із діалектології. На їх концептуальних засадах базується в основних рисах також і робоча навчальна програма з діалектології кафедри історії української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁵.

Протягом останніх років головнішим орієнтиром у плануванні навчального курсу діалектології на філологічних факультетах вишів став названий вище підручник «Українська діалектологія» С. Бевзенка. Підручник вийшов друком у Києві під, як сьогодні можна сказати, брендом видавництва «Вища школа» та з грифом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (а то є сучасний еквівалент грифу МОН України – рекомендація до використання у навчальному процесі вузів). Помітним був і наклад видання – 5200 примірників. Отже, за сукупністю характеристик цей підручник посів і до цього часу утримує почесне місце основного підручника з української діалектології у вузі. І хоча він є на сьогодні бібліографічним раритетом, проте, збережений у фондах вузівських бібліотек, підручник став основою діалектологічного вишколу десятків і десятків студентських випусків України.

В аналітичному огляді доцільно нагадати, що у вступній частині підручника С. Бевзенка подаються необхідні пропедевтичні знання (предмет, завдання і значення діалектології; поняття про територіальні та соціальні діалекти; національна мова та літературна і територіально-діалектна мова тощо), а основна частина підручника розподілена на два блоки. Перший блок називається «Частина перша. Фонетика, граматики й лексика української діалектної мови» і містить відповідні підрозділи, присвячені діалектним фонетиці, морфології, синтаксису, лексиці та фразеології. Інший блок підручника називається «Частина друга. Діалектні групи і говори української мови». Така композиція підручника розрахована в цілому на шлях висвітлення курсу від окремих характеристик територіально-діалектної частини української мови у порівнянні з літературною мовою (шлях аналізу об'єкта) до узагальненого представлення того, як ареально розташовані українські говори (шлях синтезу)⁶.

Ця структура сформована вже у «Практичних заняттях з української діалектології» С. Бевзенка (1970 р.). Єдина значна відмінність полягає в тому, що тут про методи дослідження діалектів йдеться наприкінці практикуму в окремо виділеному розділі (с. 90),

тоді як у підручнику 1980 р. автор викладає питання у межах вступної частини в її підрозділі «Дослідження діалектів», який має не винесені у зміст рубрики «Джерела вивчення діалектів» (с. 20-21), «Фонетична транскрипція» (с. 21-24), «Методи збирання діалектного матеріалу» (с. 24), «Методи діалектологічних досліджень» (с. 24-28). Із цього видно, що для методів досліджень С. Бевзенко виділяє відносно більше місця, а за змістовним боком у нього акцентується метод лінгвістичного картографування (с. 25-28)⁷.

Надалі у збірнику вправ з української діалектології 1987 р. С. Бевзенко зберігає вже апробовану підручником 1980 р. структуру, тобто утримує підрозділ «Дослідження діалектів» на початку збірника і розташовує питання про методи в межах цього підрозділу – знову ж таки з акцентом на аспектах ареальної лінгвістики та діалектної картографії (с. 9-10)⁸.

Слід зазначити, що структура посібників Й. Дзензелівського дещо відрізняється від представленої вище. Так, його «Конспект лекцій з української діалектології (ч. I. Фонетика)» 1965 р. висвітлює, що визначається й самою назвою, українську діалектну фонетику. Виразна особливість авторської концепції полягає в тому, що викладення фонетики в нього спирається на порівняльно-історичне підґрунтя: пор. назви підрозділів «Рефлекси давнього о», «Рефлекси давнього е», «Рефлекси **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*» та ін. Щодо «Конспекту лекцій з української діалектології (вступні розділи)» 1966 р., то в ньому висвітлюється зміст таких понять, як діалектне явище, ізоглоса, ареал, аспекти діалектологічних досліджень (загальна діалектологія, національна діалектологія, синхронічна та діахронічна діалектологія, лінгвогеографія), а наступна частина «Конспекту...» (с. 20-38) присвячується питанням співвідношення діалектології та інших розділів мовознавства – історія мови, ономастика, нормалізація літературної мови, етнографія, шкільне викладання мови, літературознавство, історія, археологія. Проте більша за обсягом частина посібника (с. 38-98) стосується питань становлення діалектологічних досліджень української мови в Україні, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії⁹.

Таким чином, доробок Й. Дзензелівського складає певну методичну альтернативу до методичних вирішень С. Бевзенка і доповнює їх.

Серед посібників останніх років привертає увагу видання «Українська діалектологія: Практичні заняття: Навчальний посібник»

Н. Шеремети (Кам'янець-Подільський, 2005). При знайомстві зі змістом цього посібника відразу стає очевидним, що в ньому використані майже ті ж самі композиційно-структурні засади, що й у посібниках 1980 та 1987 рр. С. Бевзенка: розвиток української діалектології, діалектна фонетика (вокалізм та консонантизм), морфологія (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово), синтаксис, наріччя і говори української мови.

Будується посібник Н. Шеремети як система з 11 практичних занять до курсу української діалектології. Кожне окреме практичне заняття у посібнику представлене наступною схемою: визначення мети, перелік питань для теоретичного обговорення, домашнє завдання, план аудиторної роботи, довідкові матеріали. Очевидна концепція посібника полягає у принципі *все в одному*: студент для підготовки до практичних занять з діалектології має під руками одночасно все необхідне. Мета такого задуму заслуговує на методичну увагу¹⁰.

Проте, звернемося до позитивних узагальнень, пов'язаних із роздумами над тим, яким має бути запланований нами посібник з діалектології. Планується така його назва – «Українська діалектологія: практикум і довідкові матеріали для студентів». Назвою акцентується та ж сама плідна ідея подання довідкового матеріалу в межах посібника, що представлена в Н. Шеремети. Проте місце цього матеріалу вбачається нами в окремому завершальному розділі, який дає кращі можливості для пошуку необхідної інформації. Фактично це міг би бути алфавітний термінологічний словник зі стислим поясненням змісту терміна та з покликаннями на основну літературу, а також із покликаннями на інтернет-джерела – а їх в українській частині світової мережі є вже чимало, у тому числі відповідні статті з енциклопедії української мови, опис усіх українських говорів, діалектні карти тощо.

Інша частина нашого посібника планується як система вправ різного типу і за різними рівнями мови. Так, це мають бути фонетичні вправи (вокалізм, консонантизм, асимілятивно-дисимілятивні процеси тощо); морфологічні вправи (частини мови та їх граматичні категорії); синтаксичні; лексико-фразеологічні. Кількість вправ має бути достатньою для того, щоб вони виконувалися і як домашнє завдання, так і як форми аудиторної роботи. Така потреба у підготовлених вправах є, як відомо, особливо відчутною для викладача.

Окремим блоком передбачаються тестові завдання, орієнтовані на навчання за кредитно-модульною системою.

Початковим же розділом посібника могла б стати система тем із планами практичних занять та питаннями до них. При цьому вправи до практичних занять подавались би у вигляді покликань на номери (скажімо, *виконати письмово вправу № ... на с. ...*). Подібним же чином можна покликатися на термінологічний довідник. У кінцевому підсумку посібник може мати вигляд книги з продуманою і розгалуженою системою покликань, що має зробити таку навчальну книгу достатньо компактною за обсягом та зручною для користування.

¹Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. — К.: «Укр. енцикл.», 2000. — 752 с.; ²Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К.: Вища школа, 1991. — С. 128-151; ³Лизанець П. Завдання і перспективи розвитку української діалектології // Діалектологія: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5-7 березня 2008 р., Київ). — К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. — С. - 118; ⁴Там само. — С. 119; ⁵Діалектологія. Робоча навчальна програма для студентів спеціальності 6. 020303 «Літературна творчість, українська мова та література» / Укладач О. І. Хом'як. — К., 2007 (рукопис, кафедра історії української мови КНУ імені Тараса Шевченка); ⁶Бевзенко С.П. Українська діалектологія. — К.: Вища школа, 1980; ⁷Бевзенко С.П. Практичні заняття з української діалектології. — Одеса, 1970; ⁸Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Збірник вправ. — К., 1987. — 127 с.; ⁹Дзензелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. — Ч. I. Фонетика. — Ужгород, 1966. — 98 с.; ¹⁰Шеремета Н.П. Українська діалектологія: Практичні заняття: Навчальний посібник. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. — 124 с.